

UOT 621; 338; 658; 316.37

AZƏRBAYCANDA MAŞINQAYIRMANIN İNKİŞAFINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ XİDMƏTLƏRİ

^{1,4}Vüqar Sabir oğlu Mustafayev, ^{2,4}Səbuhi Əbdül oğlu Qəhrəmanov,

^{3,4}Rövşən Paşa oğlu Mustafayev

¹texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
vuqar.mustafayev@mdu.edu.az

²texnika üzrə fəlsəfə doktoru
sabuhi.qahramanov@mdu.edu.az

³rovshan.mustafayev@mdu.edu.az

⁴Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xülasə: Maşınqayırma sahəsi sənayenin lokomotivlərindən biri hesab olunur. Maşınqayırması güclü olmayan dövlətin iqtisadiyyatının güclü olması müşküldür. Buna görə də Ulu öndər Heydər Əliyev maşınqayırmaya sənayenin ən vacib sahələrindən biri kimi yanaşmış və onun da inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır.

Məqalədə maşınqayırma sənayesinin rolu izah edilir, Azərbaycanda bu sahənin tarixi haqqında məlumat verilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin həm birinci, həm də ikinci dövründə respublikada maşınqayırma sənayesinin inkişafı üçün göstərdiyi fəaliyyəti araşdırılır, tarixi xidmətləri təhlil edilir. Bu inkişafı əks etdirən faktlar və statistik məlumatlar təqdim olunur. Həmçinin Azərbaycanda maşınqayırma sənayesinin bu günkü vəziyyəti və inkişaf perspektivləri nəzərdən keçirilir. Bununla bağlı Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin irsinin əhəmiyyəti qeyd olunur, bu irsin öyrənilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, iqtisadiyyat, neft, sənaye, maşınqayırma, inkişaf

“Mühəndislik sahəsi daim inkişaf edir. Bu sahədə öyrənilən yeni biliklər insanın həyat keyfiyyətinə iqtisadi səviyyəsini yaxşılaşdırır.”

(Heydər Əliyev)

Giriş

Böyük düha sahibi, parlaq tarixi şəxsiyyət, görkəmli dövlət və ictimai-siyasi xadim olan Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti o qədər geniş əhatəli, o qədər dərin mənalıdır ki, neçə-neçə qalın kitab, monoqrafiya və dissertasiya yazılsa da, elmi-tədqiqat mövzuları üçün bitib-tükənməz xəzinə olaraq qalır.

Hər hansı insanı xarakterizə edərkən, əsasən, iki aspektdən yanaşılır: onun bacarıqları və şəxsi keyfiyyətləri. Heydər Əliyevdə bu cəhətlərin hamısı ən yüksək kamillik səviyyəsindədir, onların hansının daha üstünlük təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Heydər Əliyevin adı Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə əbədi olaraq həkk olunmuşdur. Ölkəmizin tarixinin son yarım əsrlik dövrü bilavasitə bu şəxsin adı ilə bağlıdır. Ulu Öndər Azərbaycanın keçmiş SSRİ tərkibində olarkən müttəfiq respublikalardan biri kimi, SSRİ-nin süqutundan sonra – postsovet məkanında isə müstəqil bir dövlət kimi bütün sahələrdə inkişafının konseptual əsaslarını yaratmış, bu inkişafın təməlini qoymuşdur. Bu konsepsiyada iqtisadiyyatın bütün qollarının, o cümlədən sənayenin inkişafı mərkəzi yerdə dayanır. Heydər Əliyev maşınqayırmaya sənayenin əsas sahələrindən biri kimi yanaşmış və onun da inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır.

Maşınqayırma sənayesinin ölkə üçün əhəmiyyəti

Bütün dünyada maşınqayırma sahəsi sənayenin lokomotivlərindən biri hesab olunur. İqtisadiyyat sahələrinin hamısını əmək alətləri ilə məhz maşınqayırma təmin edir. Bu səbəbdən iqtisadçılar onu “sənayenin ürəyi” adlandırırlar.

Maşınqayırma yüksək elm və əmək tutumuna malik olan sahələrdəndir. O, elmi-texniki və texnoloji inkişafa, bir növ, “bələdçilik” edir. Elmin və istehsalatın vəhdətini təzahür etdirən bu sənaye sahəsi elmi-texniki yeniliklərin effektivliyini yoxlamaq üçün “sınaq meydanı” rolunu oynayır. İqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş elmi-texniki ixtiralar, texnoloji təkliflər, təşkilati ideyalar məhz maşınqayırmada meydana gəlir, burada sınaqdan keçirilib, təsdiqini tapır. Tədqiqatlar göstərir ki, sənayesi müəyyən qədər inkişaf etmiş ölkələrdə işləyən əhalinin daha savadlı nümayəndələri maşınqayırma sənayesində çalışır.

Maşınqayırma kompleksi bir çox sahələri əhatə edir. Dəzgahqayırma, cihazqayırma, avtomobilqayırma, traktorqayırma, gəmiqayırma, təyyarəqayırma, energetika, elektrotexnika, radioelektronika, avtomatika, kənd təsərrüfatı və s. bu kompleksin bir-biri ilə bu və ya digər şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan tərkib hissələridir. Maşınqayırma, ilk növbədə, ağır sənaye kompleksidir. O, hər bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün əmək vasitələrinin, istehsal alətlərinin, istehlak mallarının, hərbi-müdafiə təyinatlı məhsulların, o cümlədən silahların istehsalını təmin edir. Ümumi halda, maşınqayırma ölkə iqtisadiyyatının maddi-texniki təminatı üçün baza rolunu oynayır. Maddi nemətlərin istehsalında əmək məhsuldarlığının artmasına birbaşa təsir göstərməklə, bu mühüm sahə əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin güclənməsi işində ən böyük pay sahiblərindən biridir. [1]

Maşınqayırma ölkənin iqtisadi qüdrətinin güzgüsüdür. Bu sahənin inkişaf səviyyəsini bilməklə, ölkənin sənayesinin, ümumilikdə, iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi haqqında, ümumi şəkildə olsa da, ilkin rəy formalaşdırmaq mümkündür. Maşınqayırması güclü olmayan dövlətin iqtisadiyyatının güclü olması müşküldür. “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir!” deyən Ulu öndər Heydər Əliyev bunları çox yaxşı bilirdi...

Azərbaycanda maşınqayırmanın tarixindən

Ölkəmizdə maşınqayırmanın tarixi, ilk növbədə, neft maşınqayırmasının tarixi ilə bağlıdır. Belə ki, bütün dünya Azərbaycanı qədim neft diyarı kimi tanıyır (əbəs yerə Azərbaycana “Odlar yurdu” demirlər!). Bu səbəbdən ölkəmizdə hələ keçmişdən məhz neft maşınqayırması tarixi-iqtisadi zərurətdən irəli gələrək, qanunauyğun hal olaraq təşəkkül tapmışdır.

Azərbaycanda neft-qaz maşınqayırma sənayesinin bir əsr yarımına yaxın yaşı var.

Dünyada neftin sənaye üsulu ilə hasilatına ilk dəfə 1848-ci ildə Bakıda başlanılmışdır. Bakıda ilk metal emalı müəssisəsi 1858-ci ildə inşa edilmişdir. Dünyada ilk neftayırma zavodu da 1859-cu ildə məhz Bakıda işə salınmışdır. Növbəti illərdə neft sənayesinin, bir qədər sonra isə kimya sənayesinin, eləcə də gəmiçiliyin inkişaf etməsi bu sahələrə xidmət edən bir çox sənaye müəssisələrinin, ilk növbədə maşınqayırma və metal emalı üzrə ixtisaslaşan müəssisələrin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Ötən əsrin ikinci onilliyinin əvvəllərində Bakıda və onun ətrafında 12 maşınqayırma müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Birinci dünya müharibəsi başlayanda isə bu regionda mexaniki və metal emal edən irili-xırdalı artıq 127 müəssisə vardı. Bu müəssisələrdə işləyən fəhlələrin sayı 8000 nəfərdən çox idi.

XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində, əsasən, neftçixarma sənayesinin tələbatına uyğun olaraq, xarici ölkələrdən idxal olunan texniki qurğu və avadanlıqların istismar dövründəki təmir işləri Rotşild, Nobel qardaşları, Aleksandr Benkendorf, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov kimi sənaye maqnatlarının Bakıdakı emalatxanalarında həyata keçirilirdi. Məhz həmin emalatxanalar gələcək maşınqayırma müəssisələrinin “sələfləri” idi.

Azərbaycanda sovet-bolşevik hakimiyyəti dövründə də bu sahə öz əhəmiyyətini saxladı. 1935-ci ildə neft-mədən sənayesində istifadə edilən alət və avadanlıqların istehsalını və təmirini həyata keçirən bütün müəssisələr birləşdirildi. Bunun nəticəsində Ümumittifaq Neftmaşınqayırma Tresti – “Azneftmaş” birliyi təsis edildi. Bu birlik bir qədər sonra Ümumittifaq Sənaye Birliyinə (“Soyuzneftmaş”) cevrildi. Müəyyən müddətdən sonra isə birlik daha da böyüdüldü və “Azneftkimyamaş” Dövlət Şirkəti yaradıldı. 2001-ci ildə şirkətin bazasında elə həmin adda Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı.

İkinci dünya müharibəsi zamanı keçmiş Sovet İttifaqının bir sıra səhərlərindəki sənaye müəssisələrinin, o cümlədən maşınqayırma zavodlarının böyük bir hissəsi Bakıya köçürülmüşdü. Bu müəssisələrdə, əsas etibarilə, müdafiə təyinatlı məhsullar – döyüş sursatı, müxtəlif silahlar və hərbi texnika üçün ehtiyat hissələri hazırlanırdı. Həmin dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin istehsal güclərinin 95 faizini bilavasitə cəbhə üçün lazım olan məhsulların istehsalı təşkil edirdi. Bunlarla yanaşı, respublikada neft hasilatı da çoxaldılmışdı və bununla əlaqədar olaraq, neft maşınqayırma sənayesi avadanlıqlarının istehsalı da artırılmışdı.

Sovetlər dönməndə respublikamız neftçixarma mərkəzi kimi inkişaf etmişdir. Azərbaycanın neft maşınqayırma sənayesi yüksək səviyyədə ixtisaslaşdırılmış bir kompleks olaraq, SSRİ-nin nəhəng neft maşınqayırma sənayesinin özəyi kimi qəbul olunurdu. SSRİ-də neft maşınqayırma sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin ən çox konsentrasiya olunduğu sahə məhz Azərbaycanın neft maşınqayırma sənayesi idi. O dövəndə Sovet İttifaqı məkanında istehsal olunan ümumi neft-mədən qurğularının və avadanlıqlarının 30 faizdən artıq hissəsi, neftçixarma texnikasının 2/3 hissəsindən çoxu məhz Azərbaycanda fəaliyyət göstərən neft maşınqayırması müəssisələrində hazırlanırdı. Bu müəssisələrdə istehsal olunan məhsullar dünyanın 35 ölkəsinə ixrac edilirdi. O dövrdə dünyanın quru hissəsinin 1/6-ni tutan SSRİ-nin bütün ərazisində yeni neft və qaz yataqlarının kəşf edilməsində, quyuların qazılmasında və işlənməsində, cari və əsaslı təmiri işlərində tətbiq edilən innovativ texnologiyalar və avanqard metodlar, ümumiyyətlə, bu strateji istehsal və emal sahəsində yeni ideya və təkliflər məhz respublikamızda “doğulurdu”, ixtiralar burada edilirdi.

Azərbaycanda maşınqayırma Heydər Əliyevin birinci siyasi hakimiyyəti dövründə

1969-cu ildə Azərbaycan SSR-in siyasi rəhbərliyinə Heydər Əliyev gəldi (iyul ayının 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildi). O zaman Azərbaycan, əsasən, kənd təsərrüfatı məhsulları və neft istehsal edən respublika sayılırdı. Azərbaycan SSR 15 müttəfiq respublika arasında sonuncu yerlərdən birini tuturdu. Belə vəziyyət xalqını, vətəninə əsl övlad və qeyrətli oğul məhəbbətilə sevən Heydər Əliyevi narahat etməyə bilməzdi.

Ulu Öndər Azərbaycanın iqtisadiyyatına dərinədən bələd idi, respublikanın xalq təsərrüfatını yaxşı bilirdi. O, hər şeydən öncə, respublikanın iqtisadiyyatında hökm sürən ağır vəziyyəti dərinədən öyrəndi, belə vəziyyətin yaranmasının səbəblərini elmi şəkildə hərtərəfli təhlil etdi. Reallıqları və Azərbaycanın potensialını düzgün qiymətləndirən Heydər Əliyev respublikanın milli gəlirində, eləcə də sənaye və kənd təsərrüfatındakı geriliyi qısa müddət ərzində aradan qaldırmağı, bu sektorlarda məhsul istehsalını artırmağı, “Azərbaycan qatırı”nı tezliklə “inkişaf relsləri” üzərinə qoymağı qarşısına başlıca məqsəd qoydu. O, Azərbaycan iqtisadiyyatının sənayeləşmə istiqamətinə yönəldilməsini əsas vəzifə kimi müəyyənləşdirdi və bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyət göstərməyə, ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu yolda dəfələrlə çətin maneələrlə, böyük risklərlə qarşılaşsa da, möhkəm iradə nümayiş etdirdi, qətiyyətli addımlar atdı. Heç nədən çəkinməyərək, SSRİ-nin mərkəzi hökuməti və nazirlikləri qarşısında Azərbaycanın gələcəyinə hesablanmış, respublikanın iqtisadiyyatı üçün taleyüklü vacib məsələlər qaldırdı. Tezliklə Ulu Öndərin gərgin mücadiləsi öz bəhrəsini verdi – Azərbaycan SSR-in inkişafı ilə bağlı İttifaq hökuməti tərəfindən xüsusi qərar qəbul olundu, böyük məbləğdə maliyyə vəsaiti ayrıldı. Bütün bunlar Azərbaycan iqtisadiyyatının sənayeləşməsi yolunda sürətli irəliləyişə güclü təkan oldu. Respublikamızın xalq təsərrüfatının yeni keyfiyyətlərə malik hərtərəfli, dinamik inkişafının təməlləri qoyuldu. Bu inkişafın mərkəzində isə sənayenin yüksəlişi dururdu.

Heydər Əliyevin gəlişi ilə ötən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda bir çox sənaye sahələrində olduğu kimi, neft maşınqayırma sənayesində də “canlanma” baş verdi. Bu sənaye sahəsi özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mühüm sahənin təşkilati-idarəetmə quruluşunda köklü islahatlar aparıldı, mühüm dəyişikliklər edildi, strateji əhəmiyyətə malik müəssisələrdə yenidənqurma işləri həyata keçirildi, yeni-yeni istehsalat sahələri yaradıldı.

Bunlar haqqında Ulu Öndər demişdir: “...Bilirsiniz ki, Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi keçmiş Sovetlər İttifaqında bütün neft maşınqayırmasının mərkəzi idi. O dövrlərdə, o cümlədən 70-

80-ci illərdə Sovetlər İttifaqının neft sənayesinin neftçixarma avadanlığına tələbatının 70-80 faizini Azərbaycanın maşınqayırma zavodları ödəyirdi. Ona görə də biz həm Azərbaycanın neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün, həm də o dövrdə mənsub olduğumuz dövlətin – Sovetlər İttifaqının neft sənayesinin inkişafı üçün neft maşınqayırma zavodlarımızın yenidən qurulmasına çox böyük səylər göstərdik. Böyük işlər görüldü. Səttarxan adına zavod kimi, “Bakı fəhləsi” və digər zavodlar da demək olar ki, yenidən quruldu.

Bunların hamısı o dövrdə görülən işlərdir. Qeyd etdiyim kimi, bütün bunlar o dövrdə Sovetlər İttifaqının neft sənayesinin tələbatını ödəmək üçün lazım idi. Amma eyni zamanda o vaxt da biz irəliyə, Azərbaycanın gələcəyinə baxırdıq. O dövrdə Azərbaycan xalqının gələcəyi üçün Sovetlər İttifaqının, Sovet dövlətinin imkanlarından, mərkəzləşdirilmiş vəsaitindən, texnologiyasından istifadə edərək, respublikamızın zavodlarını yenidən qurmaq üçün lazımı avadanlıq, avtomat xətlər alıb gətirdik... O vaxt biz Sovet dövlətinin imkanlarından çox səmərəli istifadə etmişik. O zaman biz bu tədbirləri görürkən Azərbaycanın gələcəyi üçün böyük sənaye potensialı yaratmaq istəyirdik. Allaha şükürlər olsun ki, biz onu yarada bilmişik.” [2]

Neft maşınqayırma müəssisələri arasında hazırda Ulu Öndərin adını daşıyan və bu adı layiqincə doğruldan Bakı Dərin Özüllər Zavodunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Zavodun məhz Bakıda inşa edilməsi (SSRİ rəhbərliyi zavodun Rusiyada – Həştərxanda inşa edilməsini planlaşdırırdı) Ümummilli Liderin bilavasitə təşəbbüsü, qətiyyəti və prinsipiallığı, gərgin səyləri nəticəsində baş tutmuşdu. Heydər Əliyev o dövr üçün dünyada analoqu olmayan bu müəssisənin tikintisi üçün ümumittifaq büdcəsindən böyük həcmdə maliyyə vəsaitinin ayrılmasına nail olmuşdu. Zavodun əsası 1978-ci ildə qoyuldu. 1984-cü ildə isə müəssisə artıq istismara verildi. Bu sənaye nəhənginin tikintisi Azərbaycanda sənayeləşmənin özəklərindən biri olmaqla, bu şəbəkənin genişləndirilməsinə güclü təkan rolunu oynadı. Zavod ağır sənayenin əsas dayaqlarından birinə çevrildi. Dəniz özülləri və xüsusi avadanlıqlar hazırlayan bu müəssisə hazırda ölkəmizin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli rol oynayır, müstəqil Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin artmasına sədaqətlə xidmət edir. Bu gün Azərbaycanın Xəzər dənizində xarici kompaniyalar ilə ortaqlaşdığı neft-qaz yataqlarındakı platformaların və ya onların konstruktiv elementlərinin böyük əksəriyyəti məhz bu zavodda istehsal edilmişdir. Təhlillər göstərir ki, neft maşınqayırmasının lokomotivi sayılan bu müəssisə yaradılmasaydı, onun istehsal etdiyi məhsullar olmasaydı, respublikamız üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən və uğurla icra olunan qlobal səviyyəli iri neft-qaz-enerji layihələrinin gerçəkləşməsi bir neçə il ləngimiş olardı.

Heydər Əliyevə qədər Azərbaycan maşınqayırmasından söhbət edərkən yalnız neft maşınqayırması nəzərdə tutulurdu və o dövrün reallıqları bunu söyləməyə əsas verirdi. Ulu Öndər bu vəziyyəti dəyişməyə müvəffəq oldu. Onun səyləri nəticəsində respublikamızda köhnə qeyri-neft maşınqayırma müəssisələrinin yenidən qurulması və müasir avadanlıqlarla təchiz olunaraq modernləşdirilməsi ilə yanaşı olaraq, eyni zamanda qeyri-neft maşınqayırması sahəsində də bir sıra yeni müəssisələr – Bakıda qeyri-standart avadanlıqların istehsalı üzrə avtomatik xətlər zavodu (1970), Sumqayıt məişət kompressorları zavodu (1971), Bakıda inteqral mikrosxemlərin istehsalı üzrə ixtisaslaşan “Ozon” zavodu (1974), Bakı məişət kondisionerləri zavodu (1975), Şirvanda telemexanika zavodu (1977), Bakıda müdafiə sənayesi təyinatlı “Alov” zavodu (1978), Gəncədə elektronika məhsulları istehsal edən “Billur” zavodu (1978), Bakı Aviaaqrəqat Zavodu (1980), Şirvanda uzaq rabitə avadanlıqları istehsal edən “Araz” zavodu (1980) və s. tikildi. [3]

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə maşınqayırma sənaye sahəsində 160-ya yaxın müəssisə və təşkilat fəaliyyət göstərirdi. Bu müəssisə və təşkilatlarda 120 min nəfərə yaxın fəhlə və mütəxəssis çalışırdı. Bu sənaye tərəfindən minlərlə növ məhsul istehsal edilirdi. 1982-ci ildə respublikada maşınqayırma və metal emalı sahəsində sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi 163,5 milyon manat olmuşdu. 1980-ci ildə Azərbaycanın ümumi sənaye istehsalının təxminən 17 faizi maşınqayırmanın payına düşürdü (cədvəllər 1, 2, 3, 4) [4].

Cədvəl 1

**Sahələr üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi
(faktiki qiymətlərlə, mln. manat)**

İllər	1969	1982
Bütün sənaye	407,0	1207,7
o cümlədən		
maşınqayırma və metal emalı	49,3	163,5

Cədvəl 2

Sahələr üzrə sənaye istehsalının strukturu (ümumi yekuna görə, faizlə)

İllər	1969	1982
Bütün sənaye	100	100
o cümlədən		
maşınqayırma və metal emalı	12,1	13,5

Cədvəl 3

Ən mühüm sənaye məhsullarının istehsalı

İllər	1969	1982
Mancanaq dəzgahları, min ədəd	2,1	4,5
Dəyişən cərəyanlı elektrik mühərrikləri, min ədəd	252,7	318,7
Güc transformatorları, min kVa	740,0	2197,0
Soyuducular və buxanalar, min ədəd	58,6	286,0
Məişət kondisionerləri, min ədəd	-	429,9

Cədvəl 4

Sahələr üzrə sənayedə çalışan işçilərin sayı (min nəfər)

İllər	1969	1982
Bütün sənaye	303,2	421,0
o cümlədən		
maşınqayırma və metal emalı	67,9	118,8

Azərbaycanda maşınqayırma Heydər Əliyevin ikinci siyasi hakimiyyəti dövründə

1993-cü ilin iyun ayında Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının ısrarlı çağırışları ilə siyasi hakimiyyətə qayıtdı – yenidən respublikaya rəhbərliyə gəldi. (Başqa cür də ola bilməzdi – xalqın qeyrətli oğlu Heydər Əliyev doğma xalqının, canından əziz saydığı vətəninə taleyinə biganə qala bilməzdi, o, xalqın və vətəninə dar günündə əsil övlad, müdrik lider kimi böyük məsuliyyətli işin altına girdi.) Ulu Öndərə əvvəlki hakimiyyətdən torpaqlarımızın bir hissəsinin mənfur qonşular tərəfindən işğalı, qaçqın və məcburi köçkün həyatı yaşayan yüz minlərlə insan, ölkədə hökm sürən ictimai-siyasi xaos, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi və dağılmış təsərrüfat, çökmüş iqtisadiyyat, bəzi hallarda xarabalıqları xatırladan mənzərəyə bənzəyən, tamamilə və ya qismən fəaliyyətsiz müəssisələr “miras” qalmışdı.

SSRİ-nin süqutu digər sahələr kimi, maşınqayırma sənayesinə də ağır zərbə vurmuşdu. Vaxtilə ittifaq əhəmiyyətli (və ittifaq tabeli) maşınqayırma müəssisələrinin maliyyə və kooperasiya əlaqələri qırılmış, iqtisadi münasibətlər pozulmuşdu. Buraxılan məhsulların istehlak bazarlarının itirilməsi nəticəsində bu qəbildən olan müəssisələrdə istehsal həcmi və templəri ən aşağı səviyyəyə düşmüşdü. Respublikamızın müstəqillik tarixinin ilk dövrlərində bu tənəzzül prosesi daha da sürətlənmiş və böhranın dərinləşməsinə səbəb olmuşdu. Bütün bunlar maşınqayırma sənayesində mövcud istehsal güclərindən istifadə olunma səviyyəsinin enərək, 15-20 %-ə düşməsinə gətirib çıxarmışdı. Belə ağır vəziyyəti Ulu Öndər 1994-cü il iyun ayının 24-də Səttarxan adına maşınqayırma zavodunun işə salınmasının 100 illiyi münasibətilə zavodun kollektivi ilə görüşündə

bu müəssisənin timsalında belə xarakterizə etmişdi: "... zavodunuzun işində bəzi çətinliklər var. İstehsal etdiyiniz bəzi məhsulları istədiyiniz kimi sata, başqa yerlərə göndərə bilmirsiniz. Başqa çətinlikləriniz də var... İndi respublikanın iqtisadiyyatı dərin böhran keçirir. Son illərdə respublikada gedən dağıdıcı proseslər, müharibə iqtisadiyyata böyük zərbə vurmuşdur..." [2] Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 19 noyabr 2012-ci il tarixli müvafiq Sərəncamı ilə məhz həmin gün 24 iyun hər il Azərbaycanda maşınqayırma sənayesi işçilərinin peşə bayramı kimi qeyd olunur. [5]

Ulu Öndərin ölkəyə ikinci dəfə rəhbərliyə gəlişindən sonra dövlətin aydın iqtisadi inkişaf strategiyası, iqtisadi siyasət kursu müəyyənləşdirildi. Azərbaycanda liberal iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, bütün sahələrdə bazar iqtisadiyyatının təməl şərtlərinin yerinə yetirilməsi, onun prinsiplərinin bərqərar olması üçün zəruri olan addımlar atıldı, bu istiqamətdə ardıcıl və sistemli şəkildə məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə start verildi.

Həyata keçirilmiş uğurlu tədbirlər nəticəsində, əsasən, **1995-ci** ildən etibarən, sənayedə, o cümlədən maşınqayırma sənayesində uzun illər hökm sürmüş durğunluq aradan qaldırılmağa başladı. Maşınqayırma kompleksinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətində dirçəlmə, irəliləmə tendensiyaları müşahidə edildi.

Respublikada radikal iqtisadi islahatların keçirilməsi, əsasən də, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin liberallaşdırılması, geniş miqyaslı investisiya proqramlarının və layihələrinin icra olunması, özəlləşdirmənin aparılması ölkədaxili bazarın mühafizəsinin təmin olunması üçün gömrük rüsumlarının düzgün təyin edilməsi və tənzimlənməsi, enerji daşıyıcılarının tariflərinin stabilliyinin təmin edilməsi, xarici kapitalın cəlb olunması üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması və bu kimi digər çoxsaylı ciddi tədbirlər sayəsində maşınqayırma sənayesində əsaslı dönüş yaranmasına stimül verildi, onun inkişafı üçün real imkanlar yaradıldı...

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövründə maşınqayırma sənayesinin əsas sahələrində istehsal olunan sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi 8 il ərzində (1995-1998) 2,3 dəfə, o cümlədən maşınqayırma ilə bağlı əsas sahələr üzrə 2,2 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində maşınqayırma sənayesi məhsullarının ən mühüm növlərinin istehsalında 66 faiz artım baş vermişdir. 1999-2002-ci illər ərzində ümumilikdə sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 2,8 dəfədən çox, maşınqayırmada isə 6 dəfə artmışdır (cədvəllər 5, 6, 7). [6]

Cədvəl 5

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat [4]

İllər	1995	2002
Bütün sənaye	1771,2	4019,5
o cümlədən		
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	2,5	2,9
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	6,3	4,7
Maşın və avadanlıqların istehsalı	38,9	42,7
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	1,6	0,1
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	0,2	8,2
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	4,1	60,4

Cədvəl 6

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı (iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə), vahid

İllər	1995	2002
Bütün sənaye	2094	2357
o cümlədən		
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	9	24
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	17	58
Maşın və avadanlıqların istehsalı	92	65

Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	2	8
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	1	4
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	272	37

Cədvəl 7

Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı

İllər	1995	2002
Metaldan konstruksiyalar, ton	-	4245,7
Ölçmə cihazları, ədəd	11324	12170
Güc transformatorları, ədəd	71	335
Mancanaq dəzgahları, min ədəd [4, s. 232]	40	190
Məişət soyuducuları və dondurucuları, ədəd	25156	4000
Nasoslar, ədəd	24286	80171

2002-ci ilin oktyabr ayında “Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin 2002-2005-ci illərdə İnkişaf Proqramı” qəbul edildi. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən iqtisadiyyatın qeyri-neft bölmələrinin, o cümlədən maşınqayırma sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı verilmiş tapşırığa uyğun olaraq, bu İnkişaf Proqramı aşağıdakı məqsədləri daşıyırdı:

- maşınqayırma sahəsinin inkişaf etdirilməsi;
- rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi;
- maşınqayırma sənayesi məhsullarına olan daxili tələbatın ödənilməsinə nail olunması;
- ölkənin ixrac potensialının artırılması;
- maşınqayırma sənayesinin inkişafı əsasında digər istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi;
- yeni iş yerlərinin açılması və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün əlverişli şərait yaradılması.” [7]

Proqramın əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi:

“- neft-mədən və neft-kimya sənaye sahələri üçün: avadanlıqların, maşın və mexanizmlərin istehsalının genişləndirilməsi, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, bu məhsullar üzrə ixrac potensialının artırılması, sahənin elmi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni neft-mədən avadanlıqlarının işlənilməsi və sınaq nümunələrinin hazırlanması, təcrübə-sınaq mərkəzlərinin yaradılması, beynəlxalq standartların geniş tətbiq edilməsi;

- böyük potensiala malik olan elektrotexnika sənayesi müəssisələrinin istehsal potensialından səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə: kütləvi tələbat olan müasir məişət cihazlarının və aparatlarının istehsalının və çeşidinin genişləndirilməsi, keyfiyyətinin artırılması, energetika sahəsində kütləvi istifadə olunan texniki təyinatlı elektrotexniki məhsulların istehsalının genişləndirilməsi, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;

- vaxtilə avtomobil və kənd təsərrüfatı yönümlü mexanizm və ehtiyat hissələrinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələrin potensialından səmərəli istifadə edilməsi;

- maşınqayırma üzrə yeni istehsalatların yaradılması, xüsusən, Gəncə və Bakı avtomobil zavodlarının bazasında ilk növbədə daxili tələbatı ödəmək üçün müasir yük avtomobillərinin və kiçik avtobusların yığma istehsalatlarının yaradılması;

- fərdi layihələr əsasında maşınqayırma müəssisələrinin yenidənqurulması, istehsalatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-perspektiv istehsal güclərinin konversiyası;

- maşınqayırma sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması.” [7]

Proqramda neft və neft-kimya maşınqayırma sənayesinin (“Azneftkimyamaş”ASC) 14 iri müəssisəsi üçün (“Səttarxan adına maşınqayırma zavodu” TASC, “Suraxanı maşınqayırma zavodu” TASC, “Keşlə maşınqayırma zavodu” TASC, “Sabunçu Elm-İstehsalat Birliyi” TASC, “Bakı maşınqayırma zavodu” TASC, “Sərdarov adına maşınqayırma zavodu” TASC, “Bakı fəhləsi” maşınqayırma zavodu” TASC, “Bakı neft-mədən maşınqayırma zavodu” TASC, “Zabrat maşınqayırma zavodu” TASC, “Balaxanı maşınqayırma zavodu” TASC, “Səbail maşınqayırma

zavodu” TASC, “28 May adına maşınqayırma zavodu” TASC, “Bakı neft-qaz mədən maşınqayırma zavodu” TASC, “Təcrübə-sınaq zavodu” TASC), elektrotexnika sənayesinin, o cümlədən məişətdə istifadə olunan cihaz və avadanlıqları istehsal edən 7 iri müəssisə üçün (“Bakı kondisioneri” ASC, “Bakı məişət maşınları” ASC, “Bakmil” MM, “Çinar” ASC, “Sumqayıt kompressor zavodu” ASC, Azərelektroişiq” ASC, “Azərelektroterm”ASC) və texniki təyinatlı elektrotexniki avadanlıqlar istehsal edən 5 iri müəssisə üçün (“Yeni BEMZ” ASC, “Yüksəkgərginlikli elektrik avadanlıqları” ASC, “Bakı elektroavtomat” ASC, “Bakı mayesiz transformatorlar” ASC, “Azər Kabel” ASC), habelə 8 digər iri maşınqayırma müəssisəsi üçün (Gəncə Avtomobil Zavodu, “Bakı avtomobilləri” ASC, “Bakı elektroşamp” ASC, “Bakı dəzgahsənaye” ASC, “7-ci DYZ” ASC, “Bakı elektriktökmə” ASC, “Azyolmaş” ASC, “Bakı universal maşınqayırma”ASC) həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan konkret tədbirlər qeyd edilirdi.

Lakin bu İnkişaf Proqramının həyata keçirilməsini görmək üçün ömür Ulu Öndərə vəfa etmədi – Heydər Əliyev 2003-cü il dekabrın12-də dünyasını dəyişdi...

Azərbaycan maşınqayırması bu gün

Ulu Öndərin başladığı işlər yarımçıq qalmadı, onlar Ümummilli Liderin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildi. Ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafı, o cümlədən sənayenin inkişafı daha böyük vüsət aldı.

Bu gün Azərbaycanın sənayesi, onun əsas mənzillərindən biri olan maşınqayırma sənayesi tərəfindən dünya standartlarına cavab verən, yüksək keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal olunur. Maşınqayırma sənayemizin buraxdığı məhsullar geniş spektrə malikdir – neft-qaz çıxarma sənayesi üçün istehsal olunan avadanlıqlardan tutmuş ta məişət əşyalarına qədər.

Bu gün tam əsasla deyə bilərik: əsas Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş iqtisadi tərəqqi konsepsiyası bütün sahələrdə olduğu kimi, sənayedə, o cümlədən maşınqayırma sənayesində də zəfər çalmışdır!

Prezident İlham Əliyev cənablarının ölkəyə başçılıq etdiyi illər ərzində sənayenin bütün sahələrində, o cümlədən maşınqayırma sahəsində bütün iqtisadi, maliyyə və texniki göstəricilər yalnız yaxşılaşmaq istiqamətində dəyişməkdədir. Özü də bu dəyişikliklər çox böyük sürət və kəmiyyətlər ilə baş verir (cədvəllər 8, 9, 10). [6]

Cədvəl 8

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

İllər	2003	2022
Bütün sənaye	4982,1	86383,4
o cümlədən		
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	3,0	50,8
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	6,0	186,9
Maşın və avadanlıqların istehsalı	38,6	383,8
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	2,2	130,0
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	4,6	12,2
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	72,3	581,1

Cədvəl 9

Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı (iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə), vahid

İllər	2003	2022
Bütün sənaye	2421	4095
o cümlədən		
Kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı	23	35
Elektrik avadanlıqlarının istehsalı	54	80
Maşın və avadanlıqların istehsalı	60	92
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	10	14

Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	4	16
Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	33	309

Cədvəl 10

Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı

İllər	2003	2022
Metaldan konstruksiyalar, ton	13314,8	39880,5
Ölçmə cihazları, ədəd	6227	187663
Güc transformatorları, ədəd	783	606
Məişət souducuları və dondurucuları, ədəd	5400	1918
Nasoslar, ədəd	205732	5892
Qaldırıcı qurğular, ədəd	42	106
Traktorlar, ədəd	-	588
Avtomobillər, ədəd	-	2584
Minik avtomobilləri, ədəd	-	2049
Yük avtomobilləri, ədəd	-	424
İctimai sərnişin nəqliyyat vasitələri, ədəd	-	111
Qoşqular və yarımqoşqular, ədəd	15	234

Nəticə

Maşınqayırma sənayesi iqtisadi baxımdan həmişə səmərəli sahə sayılıb. Bu sahə yüksək gəlir gətirən olması ilə fərqlənir. Digər tərəfdən, maşınqayırma sənayesi işçi qüvvəsinin sayı baxımından da böyük həcmli sənaye bölməsi kimi qiymətləndirilir. Bu amilə görə maşınqayırma sənayesinin inkişafı, maşınqayırma müəssisələrinin böyüməsi, çoxalması yüzlərlə, minlərlə yeni iş yerlərinin açılmasına stimül verilməsi deməkdir. Bu isə respublikamızda, xüsusilə də, bölgələrdə yaşayan vətəndaşların məşğulluq vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərməklə ölkədə işsizlik səviyyəsinin əhəmiyyətli şəkildə aşağı düşməsində əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Bütün bunlar ölkə vətəndaşlarının sosial rifah halının yaxşılaşması nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu gün bütün dünyada istehlak bazarları uğrunda açıq-aşkar amansız rəqabət gedir. Bu rəqabət meydanında respublikamız da öz layiqli yerini tutmaq uğrunda mübarizə aparır, milli brendlərini yaratmaq və onları dünya səviyyəsində tanımaq istiqamətində məqsədyönlü iş aparır. Bu isə bütün sənaye sahələrində, o cümlədən maşınqayırma sənayətində sərbəst bazar tələblərini operativ ödəməyə qadir olan, müasir dünya standartlarına uyğun məhsul buraxılışını təmin edən çevik istehsalat yaradılmasını zəruri edir.

Maşınqayırma elmtutumlu texnologiyaların tətbiqi sürətlə artmaqdadır. Müasir maşın və avadanlıqların istehsalında funksional yüklənmədə intellektual komponentlərin (elektron, İT) xüsusi çəkisi durmadan artmaqdadır: 25-30 il öncə maşınqayırma mexaniki hissələrin xüsusi çəkisi 70 fazi idi, bu gün isə bu göstərici 25-30 faizdən artıq deyil.

Qeyd olunanlar maşınqayırma sənayemiz üçün müasir baxışlara malik, zamanın nəbzini tutan, dünya maşınqayırma sənayesində müasir tendensiyaları bilən, analitik düşüncə qabiliyyətli, qeyri-standart vəziyyətdən operativ çıxış yolunu tapmağı bacaran, məsələlərə kreativ yanaşma tərzi olan savadlı mütəxəssislərin yetişdirilməsini günün aktual məsələsi kimi qarşıya qoyur. Yalnız sadaladığımız keyfiyyətlərə malik olan milli iqtisadçılarımız, mühəndislerimiz maşınqayırma sənayemizin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində güclü inkişafını təmin edə bilirlər. Onların yetişdirilməsində Heydər Əliyevin zəngin irsi kimi böyük məktəbdən istifadə edilməsi zəruridir. Bu məktəb təşəbbüskarlıq, təşkilatçılıq, idarəetmə, mübarizlik, eyni zamanda azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, xalqsevərlik, milli qeyrət, vətənpərvərlik və s. bütün müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən, daim aktual olan məktəbdir.

Heydər Əliyev məktəbini yaxşı oxumaq, zəngin Heydər Əliyev irsini dərinləndirən öyrənmək vətənini, xalqını sevən hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur! Bununla əlaqədar olaraq,

statusundan asılı olmayaraq, hər bir ali təhsil müəssisəsinin üzərində xüsusi missiya və vəzifələr düşür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş., Dadaşov İ.Ş. Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri. (Monoqrafiya). Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2003.- 455 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Səttarxan adına zavodun işə salınmasının 100 illiyi münasibətilə zavod kollektivi ilə görüşdə çıxışı - 24 iyun 1994-cü il. “Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana. [Elektron resurs] URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/az/8145965.html>
3. Azərbaycanın maşınqayırma sənayesi haqqında - Azərbaycanın Sənaye Portalı. [Elektron resurs] URL: https://web.archive.org/web/20200305065506/http://senaye.gov.az/az/senayeshme/maraqli_faktlar
4. Xalqa həsr olunan illər (II nəşr). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 9 №-li kiçik müəssisə, 2013, 527 s. [Elektron resurs] URL: <https://www.stat.gov.az/source/others/H.Aliyev/Pdf/161-269.pdf>
5. Azərbaycan Respublikasında “Maşınqayırma sənayesi işçiləri günü” peşə bayramının təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [Elektron resurs] URL: <https://e-qanun.az/framework/24694>
6. ASIS – Azərbaycan statistik informasiya xidməti. [Elektron resurs] URL: <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do;JSESSIONID=E7A4EBA3DA752DABCB6CF81850C3C4AB#>
7. Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin 2002-2005-ci illərdə İnkişaf Proqramı / Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci il 15 oktyabr tarixli, 218s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir / [Elektron resurs] URL: <https://e-qanun.az/framework/1230>

HISTORICAL MERITS OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF MACHINE BUILDING IN AZERBAIJAN

^{1,3}V.Mustafayev, ^{2,3}S.Gahramanov, ³R.Mustafayev

¹doctor of philosophy in technics, associate professor

²doctor of philosophy in technics

³Mingachevir State University

Abstract: *The machine building is counted one of the locomotives of the industry. It is difficult to have a powerful state economy without powerful machine building. Therefore, the great leader Heydar Aliyev treated machine building as one of the most important industries and paid special attention to its development.*

The article explains the role of the machine building industry, provides information about the history of this industry in Azerbaijan. The activity of the great leader Heydar Aliyev on the development of the machine building industry of the republic is studied, his historical merits are analyzed both in the first and in the second periods of his leadership in Azerbaijan. Facts and statistics reflecting this development are presented.

The current state and prospects for the development of the machine building industry in Azerbaijan are also considered. In this regard, the importance of the rich heritage of the great leader Heydar Aliyev is noted, and the need to study this heritage is substantiated.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, economy, oil, industry, machine building, development*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАСЛУГИ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ МАШИНОСТРОЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

^{1,3}В.С.Мустафаев, ^{2,3}С.А.Гахраманов, ³Р.П.Мустафаев

¹доктор философии по технике, доцент

²доктор философии по технике

³Мингячевирский государственный университет

Резюме: *Машиностроительная отрасль считается одним из локомотивов промышленности. Трудно иметь мощную экономику государства без мощного машиностроения. Поэтому великий лидер Гейдар Алиев относился к машиностроению как к одной из важнейших отраслей промышленности и уделял особое внимание ее развитию.*

В статье разъясняется роль машиностроительной отрасли, дается информация об истории этой отрасли в Азербайджане. Исследуется деятельность великого лидера Гейдара Алиева по развитию машиностроительной отрасли республики, анализируются его исторические заслуги как в первый, так и во второй периоды его руководства Азербайджаном. Представлены факты и статистика, отражающие это развитие.

Также рассмотрено настоящее состояние и перспективы развития машиностроительной отрасли Азербайджана. В связи с этим отмечается важность богатого наследия великого лидера Гейдара Алиева, обосновывается необходимость изучения этого наследия.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Азербайджан, экономика, нефть, промышленность, машиностроение, развитие*

Elmi redaktor: tex.e.d., prof. Ə. Tağızadə

Çara təqdim edən redaktor: tex.f.d., dos. A.Ə.Əliyeva

Daxil olub: 19.06.2023

Çara qəbul edilib: 27.06.2023